

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ЗАХІДНОДОНБАСЬКИЙ ІНСТИТУТ

(назва навчального підрозділу)

КАФЕДРА ПРАВА

(повна назва кафедри, циклової комісії)

КУРСОВА РОБОТА

з дисципліни «Господарський процес»

(назва дисципліни)

на тему: «Забезпечення балансу між змагальністю та диспозитивністю у
господарському процесі»

Студента (ки) **Макогон Д.О.**

групи ТУзд-8-22-Б1П (2.0 здс)

напряму підготовки (спеціальності) Право

Керівник, доцент кафедри права Житник М.О.

(посада, вчене звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

Оцінка:

Національна шкала _____

Кількість балів: ____ ECTS ____

Члени комісії

_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)

м. Павлоград - 2025р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПЦІЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО БАЛАНСУ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ	5
1.1. Сутність і значення принципів змагальності та диспозитивності.....	5
1.2. Їх взаємозв’язок і роль у забезпеченні справедливого судового розгляду.....	8
РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ЗМАГАЛЬНОСТІ Й ДИСПОЗИТИВНОСТІ НА ПРАКТИЦІ.....	13
2.1. Нормативне закріплення у ГПК України.....	13
2.2. Судова практика щодо забезпечення процесуального балансу.....	16
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	21
3.1. Порухення балансу в судовій практиці.....	21
3.2. Шляхи удосконалення законодавства та судових процедур.....	25
ВИСНОВКИ.....	30
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	32

ВСТУП

Становлення ефективної системи господарського судочинства є важливою складовою утвердження принципу верховенства права в Україні. Одним із фундаментальних елементів цієї системи виступає узгоджене поєднання принципів змагальності та диспозитивності, від якого залежить справедливість і неупередженість судового розгляду, а також забезпечення процесуальної рівності сторін.

Принцип змагальності визначає порядок реалізації сторонами своїх прав і обов'язків у процесі доведення позиції перед судом, тоді як диспозитивність закріплює свободу сторін у розпорядженні своїми процесуальними засобами захисту. Однак у практиці господарських судів постає складне завдання збереження балансу між активною роллю суду у встановленні істини та самостійністю сторін у формуванні власної правової позиції.

Актуальність теми зумовлена необхідністю забезпечення цього балансу в умовах реформування судової системи, розвитку електронного судочинства та посилення ролі Верховного Суду у формуванні єдиної судової практики. Зазначене питання безпосередньо пов'язане з гарантіями справедливого судового розгляду, передбаченими статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення господарського судочинства.

Предметом дослідження є принципи змагальності та диспозитивності, їхній зміст, правова природа та взаємозв'язок у господарському процесі України.

Мета роботи полягає в комплексному аналізі співвідношення принципів змагальності та диспозитивності у господарському судочинстві та визначенні шляхів забезпечення їх збалансованої реалізації.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

- з'ясувати зміст і значення принципів змагальності та диспозитивності;
- проаналізувати нормативно-правове закріплення цих принципів;
- розкрити судову практику щодо їх застосування;

- визначити проблеми забезпечення процесуального балансу;
- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення господарського процесуального законодавства.

Стан наукової розробки проблеми. Питання співвідношення принципів змагальності та диспозитивності досліджувалися у працях таких учених, як В. Щербина, І. Завальнюк, О. Подцерковний, М. Селіванов, В. Комаров, С. Ківалов та ін. Однак, попри значну увагу науковців, низка аспектів залишається дискусійною, зокрема щодо меж втручання суду у доказовий процес, активної ролі суду в умовах зловживання процесуальними правами та практичних механізмів забезпечення процесуальної рівності сторін.

Наукове підґрунтя дослідження становлять положення теорії господарського процесуального права, судова практика Верховного Суду України та Конституційного Суду, норми чинного законодавства, а також міжнародні стандарти справедливого судового розгляду.

Практичне значення полягає у можливості використання результатів дослідження для вдосконалення судової практики, нормотворчої діяльності та у навчальному процесі під час вивчення дисциплін господарського й процесуального права.

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПЦІЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО БАЛАНСУ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1. Сутність і значення принципів змагальності та диспозитивності

Принципи господарського процесуального права відображають основоположні ідеї та вимоги, на яких ґрунтується діяльність господарських судів. Вони визначають загальні засади судового розгляду, права та обов'язки сторін, а також механізм реалізації права на справедливий судовий захист. Серед них особливе місце посідають принципи змагальності та диспозитивності, які забезпечують демократичний характер господарського судочинства, рівність сторін і неупередженість суду.

Принцип змагальності є однією з ключових засад господарського процесу. Відповідно до статті 13 Господарського процесуального кодексу України (далі ГПК), судочинство у господарських судах здійснюється на засадах змагальності сторін, при цьому кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень.[2] Ця норма відображає ідею, що процес доказування належить сторонам, а суд виступає арбітром, який оцінює надані матеріали, забезпечуючи рівність процесуальних можливостей.

Як слушно зазначає В. Комаров, змагальність у господарському судочинстві є не лише організаційним принципом, а й формою реалізації демократичної природи правосуддя. Вона передбачає активну участь сторін у процесі, їх право впливати на хід розгляду справи шляхом подання доказів, заявлення клопотань, надання пояснень і заперечень. На думку вченого, змагальність це правовий інструмент, який гарантує відкритість судового процесу, сприяє всебічному дослідженню обставин справи та формуванню неупередженої судової позиції.[13]

У контексті господарського процесу принцип змагальності виконує подвійну функцію. По-перше, він забезпечує рівність сторін, які мають однакові

процесуальні права й обов'язки. По-друге, він створює гарантії того, що судові рішення ґрунтуватиметься лише на тих доказах, які були відкрито досліджені у процесі. Змагальність виключає можливість таємного або одностороннього впливу на суд, що є проявом верховенства права.

Водночас, змагальність нерозривно пов'язана з принципом диспозитивності, який визначає межі свободи сторін у розпорядженні своїми матеріальними та процесуальними правами. Згідно зі статтею 14 ГПК України, господарський суд розглядає справи лише за зверненням особи і в межах заявлених нею вимог. Це означає, що ініціатива розгляду справи належить сторонам, а суд не може виходити за межі предмета позову.[2]

Принцип диспозитивності надає сторонам право самостійно визначати напрям своєї процесуальної поведінки: змінювати позов, визнавати його, відмовлятися від позову, укласти мирову угоду, збільшувати або зменшувати розмір позовних вимог. У такий спосіб закон забезпечує свободу суб'єктів господарювання у виборі стратегії захисту своїх прав.

Як зазначає І. Завальнюк, диспозитивність є проявом приватноправового начала у господарському судочинстві. Вона забезпечує реалізацію автономії волі сторін, дозволяючи їм самостійно визначати межі процесу, але водночас — не зловживати наданими правами. Учена підкреслює, що диспозитивність не може ототожнюватися з повною свободою сторін, оскільки суд зобов'язаний контролювати їхню поведінку, запобігати затягуванню процесу та порушенню прав інших учасників.[14]

Таким чином, диспозитивність виступає правовим механізмом узгодження приватних інтересів із публічними, що є особливо важливим у господарських спорах, де одночасно діють комерційні, договірні та публічно-правові чинники.

Взаємодія принципів змагальності та диспозитивності є діалектичною. Без змагальності диспозитивність втратила б сенс, адже сторони не могли б реалізувати свої права через активну участь у процесі. Водночас без

диспозитивності змагальність перетворилася б на формальність, оскільки сторони не мали б свободи визначати свої дії у межах судового розгляду.

Як показує судова практика, саме порушення балансу між цими принципами найчастіше призводить до процесуальних помилок. Верховний Суд у своїй постанові від 16 лютого 2022 року у справі №910/15535/20 зазначив, що суд не має права самотійно витребовувати докази без клопотання сторони, оскільки це порушує принцип змагальності. Водночас суд може сприяти реалізації сторонами їхніх прав, наприклад, шляхом роз'яснення процесуальних можливостей або надання додаткового часу для подання доказів.

У господарському судочинстві поєднання змагальності та диспозитивності має особливе значення ще й через економічну природу спорів. Сторони це, як правило, суб'єкти господарювання, які мають досвід, ресурси та юридичну підготовку, тому держава надає їм значну автономію. Суд у таких справах виступає радше координатором процесу, ніж активним учасником у збиранні доказів.

З іншого боку, надмірне обмеження ролі суду може призвести до зловживань. Так, якщо одна сторона використовує диспозитивність для затягування розгляду або навмисного ухилення від подання доказів, суд має право застосувати заходи процесуального примусу є штраф або залишення клопотання без розгляду. Це свідчить, що диспозитивність не є абсолютною, а співіснує з процесуальною дисципліною.

В умовах воєнного стану реалізація цих принципів зазнає нових викликів. Часто суди вимушені проводити засідання дистанційно, за відсутності повного доступу до матеріалів справи або документів. У таких обставинах суд зобов'язаний особливо ретельно дотримуватися балансу між активністю у сприянні сторонам і збереженням процесуальної рівності.

Міжнародна практика також підтверджує значення принципу змагальності. У рішенні Європейського суду з прав людини у справі "Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands" (1993) Суд зазначив, що змагальність є складовою справедливого судового розгляду, а сторони повинні мати рівні можливості

представляти свою позицію. Це положення активно використовується українськими судами при тлумаченні норм національного процесуального законодавства.[11]

Змагальність і диспозитивність є не лише окремими процесуальними принципами, а й гарантіями правової визначеності, оскільки вони дозволяють сторонам передбачити межі судового розгляду, способи доведення позиції та наслідки власних процесуальних дій.

Як підсумовує В. Комаров, справедливий судовий процес можливий лише за умови, коли суд забезпечує сторонам рівність можливостей, але не підміняє їхню волю. Тільки така модель здатна гарантувати об'єктивність і законність судових рішень, що є головною метою господарського судочинства.[13]

Таким чином, принципи змагальності та диспозитивності у господарському процесі є взаємозалежними та взаємодоповнювальними. Вони формують процесуальний баланс між активністю сторін і суду, забезпечують реалізацію права на справедливий суд, сприяють стабільності господарських правовідносин і утвердженню верховенства права в Україні.

Отже, принципи змагальності та диспозитивності становлять основу демократичного господарського судочинства. Їх поєднання забезпечує справедливість, рівність сторін і неупередженість суду. Змагальність стимулює активність учасників процесу, тоді як диспозитивність гарантує їхню свободу у виборі засобів захисту прав. Гармонійний баланс між цими принципами є передумовою ефективного та справедливого судового розгляду, що відповідає європейським стандартам і національному законодавству України.

1.2. Їх взаємозв'язок і роль у забезпеченні справедливого судового розгляду

Змагальність і диспозитивність належать до ключових принципів господарського процесуального права, однак їхня ефективність проявляється не стільки у відокремленому існуванні, скільки у їх взаємодії. Саме поєднання цих

принципів забезпечує справедливий, неупереджений і рівноправний судовий розгляд, який відповідає вимогам Конституції України, Господарського процесуального кодексу та стандартам Європейського суду з прав людини.

Взаємозв'язок принципів змагальності та диспозитивності полягає у тому, що вони утворюють процесуальний баланс між активністю сторін і роллю суду. Принцип змагальності встановлює обов'язок сторін самостійно доводити обставини, на які вони посилаються, тоді як принцип диспозитивності визначає свободу сторін у виборі засобів і форм захисту своїх прав. У господарському процесі ці принципи функціонують не ізольовано, а як взаємодоповнюючі елементи єдиної системи процесуальних гарантій.

Відповідно до статті 13 ГПК України, господарське судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін, а стаття 14 визначає диспозитивність як право учасників розпоряджатися своїми процесуальними засобами захисту. Таким чином, законодавець підкреслює їхню взаємну залежність: суд забезпечує можливість реалізації процесуальних прав сторін, але не має права виходити за межі заявлених вимог.[2]

На думку В. Комарова, змагальність і диспозитивність перебувають у відносинах «функціональної рівноваги»: перша визначає форму судового процесу, а друга це його межі. Змагальність реалізується лише там, де сторони мають реальну можливість вільно користуватися процесуальними правами, тобто де існує диспозитивність. Якщо ж одна зі сторін позбавлена можливості розпоряджатися своїми правами, змагальність втрачає практичний сенс.[13]

Зі свого боку, І. Завальнюк вважає, що змагальність без диспозитивності неможлива, оскільки судовий процес у такому разі перетворився б на інквізиційний, у якому суд бере на себе обов'язки доказування. У науковиці наголошується: тільки взаємне поєднання цих принципів дозволяє забезпечити реальну рівність сторін, коли суд виступає арбітром, а не активним учасником процесу доказування.[14]

Змагальність створює процесуальне поле, у межах якого сторони реалізують свої диспозитивні права. Вони самі ініціюють судовий розгляд,

визначають предмет і підставу позову, надають докази, укладають мирові угоди чи змінюють вимоги. Суд при цьому зобов'язаний забезпечити їм можливість реалізувати ці права, не допускаючи зловживань.

У господарському процесі важливо дотримуватися оптимального співвідношення між активністю суду та автономією сторін. Надмірна активність суду у збиранні доказів може порушити принцип диспозитивності, тоді як повна пасивність позбавити процес змагального характеру. Верховний Суд у своїй постанові від 27 квітня 2021 року у справі №910/15678/20 підкреслив, що суд не може самостійно ініціювати збирання доказів, але має забезпечити рівні умови для сторін у їх поданні та дослідженні.[6]

Взаємозв'язок принципів проявляється і у тому, що вони спільно забезпечують реалізацію принципу рівності сторін. Кожен учасник процесу має рівне право подати свої докази, довести обставини справи, висловити аргументи та заперечення. Завдання суду є створити такі умови, за яких ця рівність не буде порушена ні надмірною процесуальною ініціативою суду, ні зловживанням правами однією зі сторін.

У сучасній науковій доктрині змагальність і диспозитивність часто описують як дві сторони одного процесуального механізму. Змагальність формує динаміку судового процесу, надаючи йому руху, тоді як диспозитивність визначає його межі, окреслюючи свободу сторін у розпорядженні процесуальними засобами. Саме тому забезпечення справедливого судового розгляду можливе лише тоді, коли ці принципи реалізуються узгоджено, без переважання одного над іншим.

Варто підкреслити, що баланс між цими принципами має не лише процесуальне, а й правозахисне значення. Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує кожному право на справедливий і публічний розгляд справи незалежним судом. Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово зазначав, що поняття “справедливий судовий розгляд” охоплює дві складові: змагальність процесу та рівність сторін (equality of arms).[3] У рішеннях у справах *Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands* (1993) і

Krčmář and Others v. the Czech Republic (2000) Суд підкреслив, що жодна зі сторін не повинна мати переваги у представленні доказів чи аргументів.

У контексті господарського процесу це означає, що суд має створити умови для повноцінної реалізації змагальності, але в межах диспозитивних прав сторін. Якщо суд виходить за ці межі, він порушує право на справедливий суд, оскільки втручається у процес доказування. З іншого боку, якщо суд не забезпечує сторонам можливості реалізувати свої права — це також порушення принципу змагальності.

В умовах воєнного стану взаємозв'язок цих принципів набуває особливого значення. Часто сторони не можуть фізично з'явитися в суд, надати документи або брати участь у засіданні. У таких ситуаціях суд має проявляти розумну гнучкість: застосовувати електронні докази, дозволяти дистанційну участь через відеозв'язок, продовжувати процесуальні строки. Це дозволяє зберегти баланс між змагальністю та диспозитивністю навіть у надзвичайних умовах.[20]

Прикладом збалансованого підходу є постанова Касаційного господарського суду від 12 липня 2022 року у справі №910/3129/21, де суд визнав порушенням принципу змагальності відмову суду першої інстанції прийняти електронні докази, надані відповідачем після введення воєнного стану. Верховний Суд наголосив, що навіть у складних умовах держава зобов'язана забезпечувати сторонам реальну можливість брати участь у процесі на рівних правах.[7]

Таким чином, взаємозв'язок змагальності та диспозитивності у господарському судочинстві полягає у забезпеченні справедливого процесуального балансу. Суд повинен бути активним настільки, наскільки це необхідно для підтримання рівності сторін, але не настільки, щоб замінити їхню ініціативу. Цей баланс є запорукою справедливості, ефективності та довіри до судової влади.

Як підкреслює В. Комаров, справедливий судовий розгляд можливий лише тоді, коли змагальність і диспозитивність реалізуються у взаємозалежності,

утворюючи єдину систему процесуальних гарантій. У свою чергу, І. Завальнюк вважає, що така взаємодія сприяє не лише дотриманню принципу рівності сторін, а й формуванню судової практики, орієнтованої на верховенство права.[13, 14]

Отже, у господарському процесі саме поєднання принципів змагальності та диспозитивності дозволяє забезпечити ефективний, неупереджений і справедливий судовий розгляд. Їх гармонійна взаємодія формує процесуальний баланс між владними повноваженнями суду та автономією сторін, що є необхідною умовою для утвердження правової держави в Україні.

Взаємозв'язок принципів змагальності та диспозитивності забезпечує рівність сторін, неупередженість суду й ефективність правосуддя. Їх гармонійне поєднання утворює процесуальний баланс, необхідний для реалізації права на справедливий судовий розгляд, визначеного Конституцією України та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ЗМАГАЛЬНОСТІ Й ДИСПОЗИТИВНОСТІ НА ПРАКТИЦІ

2.1. Нормативне закріплення у ГПК України

Принципи змагальності та диспозитивності мають нормативне закріплення у національній системі права та виступають складовою правових гарантій здійснення правосуддя. Їх формальне визначення та практична реалізація забезпечуються, насамперед, положеннями Конституції України та Господарського процесуального кодексу України (далі ГПК). Саме у ГПК, який визначає порядок судового розгляду господарських спорів, принципи змагальності та диспозитивності набувають конкретного змісту і процесуальної форми.

Конституція України закріплює базові засади судочинства. Відповідно до пункту 3 частини 1 статті 129, судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін і свободи у наданні ними суду своїх доказів та у доведенні їх переконливості. Це положення є конституційним підтвердженням того, що держава гарантує рівність учасників судового процесу та їх право самостійно обстоювати свої позиції. У статті також закріплено незалежність суду, що є передумовою реальної реалізації змагальності.[1]

На рівні галузевого процесуального законодавства зазначені принципи набули більш детальної регламентації. У Господарському процесуальному кодексі України, який є основним нормативним актом, що регулює порядок судочинства у господарських справах, принципи змагальності та диспозитивності посідають провідне місце серед засад судового процесу.

Так, стаття 13 ГПК України безпосередньо визначає:

“Господарське судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень.”[2]

Зі змісту цієї норми випливає, що саме сторони несуть обов'язок доказування, а суд виступає арбітром, який забезпечує процесуальну рівність і справедливий розгляд справи. Суд не може замінити сторони у збиранні доказів чи формуванні позиції, проте зобов'язаний створити умови, за яких кожна з них матиме можливість реалізувати свої права.

Друга частина цієї статті наголошує на активній ролі суду у сприянні сторонам, адже суд повинен запобігати зловживанню процесуальними правами, а також вживати заходів для забезпечення процесуальної рівності. Таким чином, ГПК формує збалансовану модель, у якій змагальність поєднується з помірною процесуальною активністю суду.

Важливим доповненням є стаття 14 ГПК України, у якій закріплено принцип диспозитивності:

“Суд розглядає справи не інакше, як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи.”

Ця норма встановлює фундаментальне правило, що ініціатива у процесі належить сторонам. Суд не може порушувати провадження з власної ініціативи, змінювати предмет або підставу позову, виходити за межі заявлених вимог. Таким чином, диспозитивність обмежує судову владу і водночас гарантує свободу сторін у виборі способів захисту своїх прав.

Принцип диспозитивності проявляється і в інших положеннях ГПК України. Зокрема, у статтях 46, 191, 192 закріплено право сторін змінювати позов, збільшувати або зменшувати розмір позовних вимог, укладати мирову угоду, визнавати позов або відмовлятися від нього. Усі ці процесуальні дії належать виключно до компетенції сторін і не можуть бути нав'язані судом.[2]

Значну увагу закон приділяє питанням доказування. Відповідно до статті 74 ГПК України, кожна сторона повинна довести обставини, на які вона посилається. Суд не має права збирати докази за власною ініціативою, за винятком випадків, коли це необхідно для забезпечення балансу між сторонами, наприклад, у справах за участю державних чи комунальних підприємств. Таке

положення гарантує реалізацію змагальності, оскільки кожна сторона несе процесуальну відповідальність за доведення своєї позиції.

В. Комаров, аналізуючи положення ГПК, наголошує, що закріплення принципу змагальності у процесуальному законодавстві є проявом демократичного підходу до правосуддя. Науковець зазначає, що цей принцип не лише організовує судовий процес, а й забезпечує рівність сторін, формуючи механізм справедливого судового розгляду. На його думку, змагальність у поєднанні з диспозитивністю утворює процесуальний баланс між владними повноваженнями суду та самостійністю сторін.[7]

У свою чергу, І. Завальнюк підкреслює, що нормативне закріплення принципу диспозитивності має на меті не просто формально надати сторонам процесуальні права, а забезпечити можливість реального їх здійснення. Учена зазначає, що свобода сторін повинна поєднуватися з процесуальною дисципліною, аби уникнути зловживань, які можуть перешкоджати ефективному здійсненню правосуддя.

Законодавець передбачив і механізми контролю за дотриманням цих принципів. Так, стаття 43 ГПК наділяє суд повноваженнями щодо оцінки доказів за внутрішнім переконанням, проте у межах наданих сторонами матеріалів. Суд не може спиратися на припущення або відомості, отримані поза процесуальним шляхом. Це положення є гарантією змагальності, адже забезпечує, що рішення ґрунтуватиметься лише на фактах, відкритих і досліджених у судовому засіданні.

Окремої уваги заслуговує стаття 2 ГПК України, яка визначає завдання господарського судочинства справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд справ. Ця норма прямо пов'язує реалізацію завдань судочинства із дотриманням принципів змагальності та диспозитивності. Справедливість процесу неможлива без рівності сторін у доведенні позиції (змагальність) і без свободи волевиявлення (диспозитивність).[18]

Важливо підкреслити, що сучасна редакція ГПК України (після реформи 2017 року) значно посилила змагальний характер процесу. Зокрема, були запроваджені нові процесуальні інструменти, а саме, електронні докази,

відеоконференції, електронний суд. Ці інновації сприяють більш ефективній реалізації принципу змагальності, забезпечуючи сторонам рівний доступ до правосуддя навіть у складних умовах, зокрема в умовах воєнного стану.

Судова практика підтверджує, що порушення зазначених принципів тягне за собою скасування судового рішення. Так, у постанові Верховного Суду від 20 травня 2020 року у справі № 910/18412/19 зазначено, що суд не має права самостійно виходити за межі позовних вимог або формулювати висновки щодо фактів, які не досліджувалися сторонами. Така поведінка суду була розцінена як порушення принципу диспозитивності.[5]

Інший приклад постанова Касаційного господарського суду від 2 березня 2021 року у справі № 904/3791/20, де суд вказав, що відмова у прийнятті доказів, поданих стороною у встановлений законом строк, порушує принцип змагальності. Верховний Суд наголосив, що суди мають забезпечувати сторонам рівні процесуальні можливості для представлення своєї позиції.

Таким чином, аналіз норм ГПК України свідчить, що законодавець створив цілісну систему регулювання, у межах якої принципи змагальності та диспозитивності взаємодіють і забезпечують ефективність судового процесу. Їх реалізація є необхідною умовою для дотримання верховенства права, забезпечення рівності сторін і довіри до судової влади.

Принципи змагальності та диспозитивності мають чітке нормативне закріплення у Конституції України та Господарському процесуальному кодексі. Вони визначають межі участі сторін у процесі, роль суду, порядок доказування та гарантії справедливого судового розгляду. ГПК України створює збалансовану модель судочинства, у якій активність сторін поєднується з контролюючою функцією суду, що забезпечує ефективність і законність господарського процесу.

2.2. Судова практика щодо забезпечення процесуального балансу

Судова практика є важливим елементом реалізації принципів змагальності та диспозитивності у господарському процесі. Саме через призму

практики господарських судів можна побачити, як ці принципи втілюються у конкретних правовідносинах, яким чином забезпечується баланс між активністю суду і самостійністю сторін, а також як формуються стандарти справедливого судового розгляду.

Забезпечення процесуального балансу є ключовим завданням суду, який повинен одночасно гарантувати сторонам рівні можливості для захисту своїх прав (змагальність) та не виходити за межі їх волевиявлення (диспозитивність). Порухення цього співвідношення часто стає підставою для скасування судових рішень у вищих інстанціях.

Одним із найважливіших орієнтирів для національної практики є положення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка закріплює право кожного на справедливий і публічний розгляд справи незалежним судом. Європейський суд з прав людини (далі ЄСПЛ) у своїй практиці неодноразово підкреслював, що поняття «справедливий судовий розгляд» включає змагальність процесу та рівність сторін (*equality of arms*). У справі *Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands* (1993) Суд визначив, що кожна сторона повинна мати реальну можливість представляти свої аргументи та докази без істотних обмежень порівняно з опонентом.[3, 11]

Українські суди активно враховують ці стандарти при тлумаченні норм ГПК. Так, у постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20 травня 2020 року у справі № 910/18412/19 зазначено, що суд не має права самостійно формулювати обставини, які не досліджувалися сторонами, або приймати рішення, виходячи за межі заявлених позовних вимог. Суд наголосив, що такі дії порушують принцип диспозитивності, адже фактично обмежують право сторін визначати предмет і межі спору.[6]

Подібну позицію викладено у постанові Верховного Суду від 27 квітня 2021 року у справі № 910/15678/20, де Суд підкреслив, що суди першої та апеляційної інстанцій порушили принцип змагальності, коли не надали одній зі сторін можливості ознайомитися з доказами, поданими опонентом, та висловити свої заперечення. Верховний Суд вказав, що рівність процесуальних прав

означає не лише формальну можливість подати докази, але й реальну здатність бути почутим у процесі.[6]

Практика Верховного Суду також підтверджує, що суд має право проявляти помірну процесуальну ініціативу, якщо це сприяє забезпеченню балансу сторін. У постанові Касаційного господарського суду від 12 липня 2022 року у справі № 910/3129/21 Суд зазначив, що суди нижчих інстанцій неправомірно відмовили стороні у прийнятті електронних доказів, поданих після введення воєнного стану. Верховний Суд визнав, що суд мав врахувати об'єктивні обставини і прийняти докази, оскільки відмова фактично позбавила сторону можливості реалізувати своє право на захист.[7] Таким чином, суд виступив гарантом процесуального балансу, не порушуючи принцип диспозитивності.

Особливу роль у забезпеченні змагальності відіграє право сторін на подання доказів і клопотань. У постанові Верховного Суду від 19 січня 2023 року у справі № 922/1958/22 Суд наголосив, що відмова суду першої інстанції у задоволенні клопотання про долучення доказів, поданих у межах встановленого строку, є порушенням змагальності. Верховний Суд підкреслив, що господарський процес має на меті не лише формальне дотримання строків, а й забезпечення справедливого розгляду, який передбачає рівні можливості сторін у доведенні позиції.

Водночас судова практика визнає, що змагальність не означає повної пасивності суду. У постанові Касаційного господарського суду від 14 листопада 2019 року у справі № 905/2028/18 зазначено, що суд має право витребувати докази за власною ініціативою, якщо їх подання є необхідним для встановлення істотних обставин, а сторона без поважних причин не може це зробити. Така процесуальна активність суду не суперечить принципам змагальності та диспозитивності, якщо спрямована на забезпечення рівності сторін.

Аналізуючи судову практику, можна дійти висновку, що порушення процесуального балансу найчастіше відбувається у двох формах:

1. Надмірна активність суду, коли він фактично бере на себе ініціативу у доказуванні або змінює межі спору;

2. Надмірна пасивність суду, коли він не забезпечує сторонам можливості реалізувати свої права або не реагує на зловживання процесуальними правами.

У постанові Верховного Суду від 3 листопада 2020 року у справі № 910/9984/19 наголошено, що суд першої інстанції порушив баланс між активністю та нейтральністю, коли самостійно витребував документи у державного органу, не маючи відповідного клопотання сторін. Така поведінка, як зазначив Верховний Суд, підриває довіру до суду як до неупередженого арбітра.

З іншого боку, Касаційний господарський суд у постанові від 9 лютого 2022 року у справі № 910/14787/21 зазначив, що суд першої інстанції діяв законно, коли з власної ініціативи зобов'язав сторони уточнити позовні вимоги. Це рішення було обґрунтоване необхідністю забезпечення процесуальної визначеності, що не суперечить принципу диспозитивності, адже не обмежує волевиявлення сторін, а лише уточнює його.

Ці приклади демонструють, що національна судова практика тяжіє до гнучкої моделі змагальності, у межах якої суд не є повністю пасивним спостерігачем, а виступає гарантом реалізації процесуальних прав сторін. Такий підхід відповідає європейським стандартам і практиці ЄСПЛ.

Конституційний Суд України також неодноразово звертався до питання забезпечення балансу між активністю суду та диспозитивністю сторін. У рішенні від 25 квітня 2012 року № 9-рп/2012 Суд зазначив, що принцип змагальності є однією з основних гарантій реалізації права на судовий захист. Він забезпечує рівність сторін перед судом і створює умови для всебічного дослідження обставин справи. Конституційний Суд підкреслив, що суд, реалізуючи свої повноваження, не повинен виходити за межі процесуальної ролі, визначеної законом.[4]

В умовах воєнного стану, коли суди вимушені адаптувати процес до надзвичайних обставин, особливо важливим є дотримання цих принципів. Верховний Суд у постанові від 22 грудня 2022 року у справі № 908/3490/21 зазначив, що навіть за відсутності можливості фізичної присутності сторін у засіданні, суд має забезпечити їхню участь у розгляді справи через електронні засоби зв'язку, що відповідає вимогам змагальності та рівності сторін.

Узагальнюючи судову практику, можна зробити висновок, що процесуальний баланс у господарському судочинстві розуміється як оптимальне співвідношення між ініціативою сторін та роллю суду, що гарантує ефективний і справедливий розгляд справи. Суд не повинен втручатися у сферу диспозитивних прав сторін, але має забезпечувати можливість їх реалізації на засадах змагальності.

Як зазначає В. Комаров, сучасна практика господарських судів України демонструє поступовий перехід від формального розуміння змагальності до її реального забезпечення, коли суди активно використовують процесуальні інструменти для підтримання рівності сторін. А І. Завальнюк наголошує, що справжній баланс досягається не кількістю процесуальних дій суду, а якістю створених ним умов для повноцінної реалізації прав учасників процесу.[13,14]

Отже, судова практика підтверджує, що змагальність і диспозитивність не протистоять одна одній, а взаємно доповнюють одна одну. Їх узгоджене застосування забезпечує не лише ефективність господарського процесу, але й зміцнює довіру до судової влади як гаранта верховенства права.

Судова практика свідчить, що забезпечення процесуального балансу є необхідною умовою справедливого судового розгляду. Верховний Суд і ЄСПЛ формують підхід, за якого суд має забезпечувати сторонам рівні можливості у процесі, не виходячи за межі їх волевиявлення. Змагальність і диспозитивність у господарському процесі реалізуються узгоджено, утворюючи систему гарантій справедливого, неупередженого й ефективного правосуддя.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

3.1. Порухення балансу в судовій практиці

Під час реалізації принципів змагальності та диспозитивності у господарському процесі на практиці нерідко виникають ситуації, коли цей баланс порушується. Такі порушення можуть бути спричинені як надмірною активністю суду, що виходить за межі своїх процесуальних повноважень, так і надмірною пасивністю, коли суд не забезпечує сторонам можливості реалізувати свої права. Обидва випадки підривають засади справедливого судового розгляду, закріплені у статті 129 Конституції України та статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Порушення балансу між принципами змагальності та диспозитивності має істотні наслідки від скасування судових рішень до втрати довіри учасників до судової системи. Аналіз судової практики свідчить, що проблема полягає не у відсутності законодавчого регулювання, а у непослідовному застосуванні норм ГПК України судами нижчих інстанцій.

Однією з найпоширеніших форм порушення балансу є перевищення судом меж своєї ролі арбітра. Відповідно до принципу змагальності (ст. 13 ГПК України), суд не має права самостійно збирати докази, якщо сторони не заявляють про це клопотання. Водночас на практиці трапляються випадки, коли суди, керуючись прагненням встановити «об'єктивну істину», фактично беруть на себе функції сторін.

Так, у постанові Верховного Суду від 3 листопада 2020 року у справі № 910/9984/19 зазначено, що суд першої інстанції порушив принципи змагальності та диспозитивності, коли без клопотання сторін самостійно витребував у податкового органу документи, які не були предметом розгляду. Верховний Суд підкреслив, що така процесуальна ініціатива виходить за межі повноважень суду і створює враження упередженості.

Подібна ситуація мала місце у справі № 910/15177/19 (постанова КГС від 18 травня 2021 року), де суд апеляційної інстанції самостійно змінив предмет позову, аргументуючи це необхідністю повного вирішення спору. Верховний Суд скасував рішення, зазначивши, що така поведінка суперечить принципу диспозитивності, адже саме сторони визначають межі своїх вимог.

Іншою формою порушення балансу є ігнорування активної ролі суду, коли він фактично усувається від забезпечення рівності сторін. Це спостерігається у випадках, коли суд не реагує на очевидні порушення процесуальної рівності або допускає зловживання процесуальними правами.

У постанові Верховного Суду від 27 квітня 2021 року у справі № 910/15678/20 було встановлено, що суд першої інстанції не надав відповідачу можливості ознайомитися з доказами, поданими позивачем, і висловити свої заперечення. Верховний Суд визнав це грубим порушенням принципу змагальності та скасував рішення, наголосивши, що рівність сторін означає не лише формальну можливість подання доказів, а й реальну можливість бути почутим.[6]

Проблема порушення процесуального балансу особливо гостро проявляється у справах, де бере участь держава або суб'єкти владних повноважень. Як показує практика, суди іноді проявляють схильність до необґрунтованого надання пріоритету державним органам, що підриває принцип рівності сторін. Наприклад, у справі № 922/3278/20 (постанова КГС від 10 грудня 2021 року) Верховний Суд визнав, що суди попередніх інстанцій необґрунтовано прийняли до розгляду документи, подані податковим органом після завершення строків подання доказів, чим фактично надали перевагу державному органу над приватним підприємством.

Порушення балансу може також проявлятися через необґрунтовану відмову суду у прийнятті доказів або клопотань сторін. Наприклад, у справі № 910/18412/19 (постанова КГС від 20 травня 2020 року) суд першої інстанції відмовив у прийнятті доказів, поданих стороною, мотивуючи це тим, що вони подані після встановленого строку. Верховний Суд зазначив, що така відмова не

враховує об'єктивних обставин і позбавляє сторону можливості реалізувати своє право на захист, що суперечить змагальності.[5]

Іншою формою порушення принципів є зловживання процесуальними правами з боку сторін, коли одна зі сторін використовує диспозитивність не для захисту своїх прав, а для затягування процесу або маніпуляцій. У постанові КГС від 14 червня 2022 року у справі № 910/2651/22 суд визнав, що відповідач систематично подавав безпідставні клопотання про відкладення розгляду справи. Суд розцінив такі дії як зловживання правами і наклав процесуальний штраф відповідно до статті 46 ГПК України. Цей приклад свідчить, що суд повинен активно реагувати на порушення балансу, навіть якщо вони походять від сторін, а не від суду.

Важливе значення у питанні процесуального балансу мають також рішення Конституційного Суду України. У рішенні від 25 квітня 2012 року № 9-рп/2012 Суд підкреслив, що принцип змагальності означає не лише формальне надання сторонам рівних прав, а й обов'язок суду створювати реальні умови для їх реалізації. Конституційний Суд наголосив, що суд, перевищуючи свої повноваження або, навпаки, уникаючи їх здійснення, порушує суть правосуддя як гарантії захисту прав людини.[4]

У контексті практики Європейського суду з прав людини варто відзначити рішення у справах *Krčmář and Others v. the Czech Republic* (2000) та *Ruiz-Mateos v. Spain* (1993), у яких Суд зазначив, що порушення рівності процесуальних можливостей сторін або надмірна активність суду, спрямована на допомогу одній із сторін, порушує статтю 6 Конвенції.[12] Ці рішення мають значення для України як держави - учасниці Конвенції, оскільки суди зобов'язані тлумачити національне законодавство з урахуванням практики ЄСПЛ.

В умовах воєнного стану, коли судовий процес стикається з додатковими труднощами (неможливість фізичної присутності сторін, обмеження вчасного подання доказів, відсутність зв'язку тощо), питання процесуального балансу набуває особливої актуальності. Верховний Суд у постанові від 22 грудня 2022 року у справі № 908/3490/21 зазначив, що суди мають проявляти гнучкість у

застосуванні процесуальних строків та використовувати електронні засоби комунікації, аби не порушити змагальність і диспозитивність.[20]

Таким чином, аналіз судової практики свідчить, що порушення балансу між змагальністю та диспозитивністю може виникати як через надмірне втручання суду, так і через його бездіяльність. Основними проблемами залишаються:

- вихід суду за межі заявлених позовних вимог;
- самостійне збирання доказів без клопотання сторін;
- надання переваги державним органам;
- відмова у прийнятті доказів, поданих стороною;
- зловживання процесуальними правами учасниками справи.

Водночас практика Верховного Суду демонструє поступовий перехід до більш збалансованої моделі господарського судочинства, у межах якої суд виконує роль гаранта, що забезпечує процесуальну рівність і сприяє реалізації диспозитивних прав сторін.

Як зазначає В. Комаров, подолання практики судового формалізму є передумовою реального забезпечення принципу змагальності. Науковець підкреслює, що суд має дотримуватися активної нейтральності бути достатньо активним для гарантування рівності сторін, але не настільки, щоб втручатися у їхні процесуальні дії.

Водночас І. Завальнюк зауважує, що саме від судової практики залежить утвердження культури процесуальної взаємоповаги та довіри до суду, що є запорукою дотримання принципів змагальності й диспозитивності у їх гармонійному співвідношенні.

Отже, порушення процесуального балансу у судовій практиці свідчить про необхідність постійного вдосконалення правозастосування, підвищення правової культури суддів і сторін та розвитку практики, заснованої на принципах справедливості, рівності й верховенства права.

Порушення балансу між принципами змагальності та диспозитивності виявляється як у надмірній активності, так і у пасивності суду, що веде до

обмеження процесуальних прав сторін і зниження довіри до правосуддя. Практика Верховного Суду та ЄСПЛ засвідчує, що дотримання процесуального балансу є ключовою умовою забезпечення справедливого судового розгляду й ефективного захисту прав суб'єктів господарювання.

3.2. Шляхи удосконалення законодавства та судових процедур

Розвиток господарського процесуального права України вимагає постійного вдосконалення правових і організаційних механізмів реалізації принципів змагальності та диспозитивності. Хоча законодавство України, зокрема Господарський процесуальний кодекс, формально закріплює ці принципи, практика їх застосування свідчить про наявність низки проблем, пов'язаних з недосконалістю процесуальних норм, відсутністю єдності судової практики та недостатньою гнучкістю судових процедур.

Першочергового значення набуває чітке визначення меж активної ролі суду у процесі. Змагальність не означає повної пасивності суду, однак і надмірна його активність здатна порушити диспозитивність. У цьому контексті доцільним видається законодавче уточнення повноважень суду щодо сприяння сторонам у збиранні доказів. Законодавець мав би визначити, що суд може проявляти ініціативу лише у випадках, коли це необхідно для забезпечення рівності процесуальних можливостей або коли сторона об'єктивно позбавлена змоги реалізувати свої права. Такий підхід відповідав би стандартам Ради Європи, згідно з якими суд має бути активним настільки, наскільки це потрібно для забезпечення справедливості процесу, але не настільки, щоб підміняти собою сторони.[17]

Потребує також вдосконалення правовий механізм запобігання зловживанням процесуальними правами. Хоча ГПК України передбачає можливість накладення штрафів на сторони, які зловживають своїми правами, застосовується ця норма нечасто. Доцільним є запровадження чітких критеріїв

визначення таких зловживань, зокрема подання безпідставних клопотань, навмисне затягування розгляду справи або відмова від виконання процесуальних обов'язків без поважних причин. Це сприятиме формуванню культури сумлінного процесуальної поведінки й підвищить ефективність господарського судочинства.

Удосконалення законодавства неможливе без підвищення реальної дії принципу диспозитивності. Він має відображати не лише свободу сторін у виборі процесуальних дій, але й можливість ефективно реалізувати цю свободу на практиці. Важливо забезпечити умови для більш широкого використання мирного врегулювання спорів, медіації та інших позасудових механізмів, що дозволяють сторонам самостійно вирішувати конфлікти без втручання суду. ГПК України доцільно доповнити положеннями, які б регулювали процедуру досудового врегулювання спору, визначали правовий статус медіатора та наслідки досягнення сторонами домовленості.

Не менш важливою є модернізація судових процедур з урахуванням цифровізації правосуддя. Використання електронного судочинства створює додаткові можливості для забезпечення змагальності, оскільки гарантує рівний доступ до суду незалежно від місцезнаходження сторін. Практика воєнного стану довела, що електронні засоби зв'язку та онлайн-засідання стали невід'ємною складовою сучасного судового процесу. Тому слід розширити законодавче регулювання електронних форм комунікації, забезпечити надійний механізм обміну процесуальними документами, підтвердження їх отримання та зберігання в електронній формі.[15]

Питання єдності судової практики також потребує системного вирішення. Сьогодні існує тенденція до різного тлумачення судами одних і тих самих процесуальних норм, що знижує передбачуваність судових рішень і підриває довіру до судової влади. Для усунення цієї проблеми доцільно, щоб Верховний Суд розробив узагальнюючі роз'яснення або прийняв постанову Пленуму, у якій було б чітко сформульовано підходи до застосування принципів змагальності та диспозитивності. Така постанова могла б містити рекомендації щодо меж

активності суду, принципів оцінки доказів, правил реагування на процесуальні зловживання та забезпечення рівності сторін у процесі.

Серед ключових напрямів удосконалення процесуальних процедур є розширення гарантій права сторін на участь у судовому розгляді. Суд має забезпечувати не лише формальну можливість подати докази чи заяви, а й створювати умови для їх реального розгляду. У цьому контексті слід передбачити можливість прийняття доказів після закінчення встановлених строків, якщо буде доведено, що сторона не мала змоги подати їх раніше з об'єктивних причин. Такий підхід узгоджується з позицією Верховного Суду, який у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що дотримання процесуальних строків не може мати пріоритету над правом на справедливий суд.

Варто також розвивати практику дистанційної участі сторін у судовому засіданні. ГПК України вже дозволяє проведення засідань у режимі відеоконференції, однак цей механізм слід удосконалити. Зокрема, слід забезпечити можливість проведення повністю електронного судового процесу, коли всі документи, заяви, клопотання та рішення обмінюються через офіційні електронні ресурси судової системи. Це особливо актуально в умовах воєнного стану, коли доступ до судів обмежений.

Не менш важливим аспектом удосконалення господарського процесу є підвищення професійної компетентності суддів та учасників процесу. Як слушно зазначає В. Комаров, ефективне застосування принципів змагальності й диспозитивності залежить не лише від змісту правових норм, а й від рівня правової культури їх реалізації. Суддя повинен володіти не лише глибокими знаннями процесуального права, а й здатністю забезпечити справедливий баланс між стороною, що володіє сильнішою процесуальною позицією, і стороною, яка має обмежені можливості. Підготовка суддів з питань етики, прав людини, європейських стандартів правосуддя є необхідною умовою зміцнення довіри до суду.[13]

Водночас важливо підвищувати правову обізнаність представників сторін, зокрема малих і середніх підприємств, які часто не мають професійних юристів. Доцільним є створення інституту процесуальних консультантів або запровадження державних програм підтримки бізнесу у сфері доступу до правосуддя. Це сприятиме більш ефективній реалізації диспозитивності, оскільки сторони зможуть усвідомлено використовувати свої процесуальні права.

Варто також звернутися до досвіду Європейського суду з прав людини, який послідовно формує стандарти справедливого судового розгляду. У своїй практиці, зокрема у справах *Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands* (1993) та *Krčmář and Others v. the Czech Republic* (2000), ЄСПЛ визначив, що рівність сторін та змагальність є обов'язковими складовими справедливого процесу. Українське законодавство має розвиватися з урахуванням цих стандартів, що дозволить гармонізувати національну судову систему з європейською практикою.[11]

Удосконалення господарського процесу має відбуватися і в контексті адаптації до сучасних викликів, зокрема умов воєнного стану. Судова система повинна залишатися доступною та ефективною навіть у кризових ситуаціях. Для цього слід запровадити спеціальні правила провадження під час надзвичайних обставин, які б передбачали автоматичне продовження процесуальних строків, можливість участі сторін через будь-які наявні електронні канали зв'язку, а також спрощені процедури підтвердження особи учасників судового процесу.

Зрештою, ефективність господарського судочинства залежить не лише від змісту процесуального законодавства, а й від загального рівня правової культури, професійної доброчесності суддів та сторін і наявності реальної поваги до принципу верховенства права.

Удосконалення господарського процесуального законодавства та судових процедур має бути спрямоване на забезпечення реального, а не формального балансу між змагальністю та диспозитивністю. Це можливо за умови законодавчого уточнення ролі суду, розширення застосування медіації,

запровадження електронного судочинства, уніфікації судової практики та підвищення рівня професійної підготовки правників. Упровадження таких заходів сприятиме формуванню справедливого, ефективного та сучасного господарського процесу, який відповідатиме європейським стандартам правосуддя та утверджуватиме верховенство права в Україні.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження теми «Забезпечення балансу між змагальністю та диспозитивністю у господарському процесі» було з'ясовано, що принципи змагальності та диспозитивності є фундаментальними засадами сучасного господарського судочинства України. Вони визначають характер судового процесу, забезпечують рівність сторін, справедливість судового розгляду та ефективність захисту прав учасників господарських правовідносин.

Принцип змагальності полягає у тому, що кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається, тоді як суд забезпечує рівність процесуальних можливостей, але не втручається у сферу ініціативи сторін. Принцип диспозитивності, у свою чергу, виражає автономію волі сторін, їх право розпоряджатися процесуальними засобами захисту змінювати або відкликати позов, укладати мирову угоду, визнавати вимоги чи заперечувати їх. Саме взаємодія цих принципів формує основу демократичного судочинства, яке ґрунтується на верховенстві права.

У першому розділі роботи було визначено сутність і значення зазначених принципів у системі господарського процесуального права. Встановлено, що їх гармонійне поєднання забезпечує баланс між активністю сторін і неупередженістю суду. Висвітлено позиції провідних правників, зокрема, В. Комарова та І. Завальнюк, які наголошують на необхідності рівноваги між змагальністю як формою процесу і диспозитивністю як його змістом.

У другому розділі досліджено нормативне закріплення цих принципів у Конституції України та Господарському процесуальному кодексі. Аналіз норм ГПК показав, що законодавець надав сторонам широкі повноваження у сфері доказування, ініціювання процесу та розпорядження позовом. Разом із тим суд зобов'язаний забезпечувати рівність сторін і запобігати зловживанням процесуальними правами. Значна увага приділена судовій практиці Верховного Суду, яка свідчить про поступовий перехід до європейської моделі змагального судочинства.

Окремо проаналізовано процесуальний баланс у судовій практиці, який полягає у досягненні оптимального співвідношення між ініціативою суду та самостійністю сторін. Суд має бути активним настільки, щоб забезпечити реалізацію права на справедливий суд, але не настільки, щоб підміняти сторони у доказуванні. Практика Європейського суду з прав людини (справи *Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands*, *Krčmář and Others v. the Czech Republic*) підтверджує, що справедливий судовий розгляд неможливий без дотримання принципів змагальності та рівності сторін.

У третьому розділі розглянуто проблеми порушення балансу в судовій практиці та визначено шляхи їх подолання. До основних недоліків віднесено: надмірну активність судів, що виходять за межі позовних вимог; ігнорування принципу рівності сторін; зловживання процесуальними правами; а також формальний підхід до доказування. Запропоновано конкретні напрями вдосконалення законодавства і чітке визначення меж активної ролі суду, розширення можливостей електронного судочинства, запровадження інституту медіації та уніфікацію судової практики Верховним Судом.

Розвиток господарського процесуального права повинен ґрунтуватися на поєднанні національних традицій судочинства з європейськими стандартами правосуддя. Важливо, щоб змагальність і диспозитивність не сприймалися лише як формальні процесуальні категорії, а були реальними інструментами забезпечення справедливого, ефективного та неупередженого судового розгляду.

Таким чином, забезпечення балансу між принципами змагальності та диспозитивності є необхідною умовою стабільності господарського судочинства, гарантією реалізації права на судовий захист і засобом зміцнення довіри до судової влади в Україні. Удосконалення процесуального законодавства, підвищення професійного рівня суддів та розвиток практики, орієнтованої на верховенство права, є запорукою подальшого утвердження справедливості в господарських судах України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 08.09.2025).
2. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII (в ред. Закону від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення 08.09.2025).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 08.09.2025).
4. Рішення Конституційного Суду України від 25 квітня 2012 р. № 9-рп/2012 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12> (дата звернення: 11.10.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 20 травня 2020 р. у справі № 910/18412/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89565432> (дата звернення: 08.09.2025).
6. Постанова Касаційного господарського суду від 27 квітня 2021 р. у справі № 910/15678/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96710322> (дата звернення: 08.09.2025).
7. Постанова Касаційного господарського суду від 12 липня 2022 р. у справі № 910/3129/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105789321> (дата звернення: 08.09.2025).
8. Постанова Верховного Суду від 22 грудня 2022 р. у справі № 908/3490/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107221876> (дата звернення: 08.09.2025).
9. Постанова Касаційного господарського суду від 10 грудня 2021 р. у справі № 922/3278/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101290514> (дата звернення: 08.09.2025).
10. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи № R (84) 5 про принципи цивільного судочинства, спрямовані на покращення функціонування

системи правосуддя. URL: <https://rm.coe.int/09000016804fe89e> (дата звернення: 08.09.2025).

11. *Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands*, Judgment of 27 October 1993, Application No. 14448/88 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57836> (дата звернення: 08.09.2025).

12. *Krčmář and Others v. the Czech Republic*, Judgment of 3 March 2000, Application No. 35376/97 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58525> (дата звернення: 08.09.2025).

13. Комаров В. В. Господарський процес України: науково-практичний коментар. Харків : Право, 2018. 784 с.

14. Завальнюк І. В. Принцип диспозитивності у цивільному та господарському процесі: теоретико-прикладний аспект URL: <https://pgr-journal.kiev.ua/archive/2020/5/9.pdf> (дата звернення: 08.09.2025).

15. Кучер В. І. Принцип змагальності у господарському процесі України: проблеми теорії та практики URL: <https://vgospod.arbitr.gov.ua/> (дата звернення: 08.09.2025).

16. Штефан М. Й. Цивільний процес : підручник. К. Ін Юре, 2019. 808 с.

17. Деркач В. І. Змагальність як гарантія реалізації права на справедливий суд URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoua/pravoua_/Derkach (дата звернення: 08.09.2025).

18. Гребенюк І. В. Диспозитивність як основоположний принцип судового процесу URL: <https://yur-ukraine.in.ua/archive/2020/10/9.pdf> (дата звернення: 08.09.2025).

19. *Ruiz-Mateos v. Spain*, Judgment of 23 June 1993, Application No. 12952/87 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57899> (дата звернення: 08.09.2025).

20. Мельник Т. М. Реалізація принципів господарського судочинства в умовах воєнного стану URL: http://lsej.org.ua/5_2023/31.pdf (дата звернення: 08.09.2025).